

realation political and gender in Islam from the point of view of Naser Hamed Abu Zayd

Roya Mohamadi Porfekar¹, Seyyed Asadolah Athary Maryan²,
Hasan Shamsini Ghyasvand³

Date of Received: 2023/01/04

Date of Acceptance: 2023/06/17

۱۲۱

Abstract

One of the important challenges of Muslim societies in the face of Western modernity is the situation of women and femininity because the role and position of women in a society is considered as one of the criteria for measuring the growth and development of countries. The text of the Qur'an came out, one of the most prominent of which is Nasr Hamed Abu Zayd Qur'an, a well-known Egyptian scholar whose research we analyze in this article. The main question here is the relation between gender and politics in Islam from his point of view. With a descriptive approach, documents based on the study of the most important works attributed to him and the use of analytical research methods

1. PhD student of Political Science, Department of Political Science, Shahreza Branch, Shahreza, Iran. Porfekar71@yahoo.com
2. Assistant Professor, Department of Political Science, Takestan Branch, Takestan, Iran (responding author), Athary.asadolah@yahoo.com
3. Assistant Professor of Political Science Department, Takestan branch, Takestan, Iran. shamsini_h@yahoo.com

 Copyright © 2018, This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA...

with the aim of producing an excerpt from his political thought have been presented. The findings of this article indicate that from Abu Zayd's intellectual point of view, there is an equal relationship between femininity and masculinity in the political vision of Islam. Their hegemony over women's political and social rights has increased.

Keywords: Nasr Hamed Abu Zaid, hermeneutics, femininity and politics, tradition and sharia, Quran, tradition and modernity

فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام
جمعیت ترانس‌العالم اسلامی
Islamic World Studies Association

۱۲۲

سال سیزدهم، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۲

نگاه نصر حامد ابوزید به نسبت جنسیت و سیاست در اسلام

رویا محمدی پرفکر^۱

سید اسداله اطهری مریان^۲

حسن شمسینی غیاثوند^۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۳/۲۷

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۰/۱۴

چکیده

یکی از مسائل مهم جوامع مسلمان چالش بر سر تعریفی امروزی از جایگاه اجتماعی زن و زنانگی و نقش و کارکرد سیاسی - اجتماعی او در روابط و مناسبات حرفه‌ای و مشارکتهای مدنی و حقوقی بویژه در عرصه کنشگری سیاسی است. در مسیر این مواجهه فکری و گفتمانی، اندیشوران جهان عرب بویژه نواندیشان دینی مسلمان در پی تبیین نظری مسئله و ارائه دیدگاه‌هایی رهگشا با تکیه بر بازخوانی روشمند و استناد و استنباط از متن قرآن و سایر منابع و متون دینی برآمدند. یکی از برجسته‌ترین این متفکران در جهان عرب نصر حامد ابوزید، قرآن‌پژوه نام‌آشنای مصری است که در این پژوهش نظرگاه وی در موضوع چپستی رابطه سیاست و جنسیت در اسلام واکاوی و بررسی شده است. یافته‌های تحقیق با تکیه بر مبانی فکری ابوزید مبتنی بر مولفه‌هایی مانند سکولاریزم، تاریخ‌مندی متون، تفاوت معنا و فحوا، هرمنوتیک فلسفی و رویکرد زبان‌شناختی این اندیشمند نوگر مسلمان حاکی از آن است که در بینش سیاسی اسلام گونه‌ای نسبت تساوی در امر زنانگی و مردانگی در مناسبات اجتماعی - سیاسی برقرار است. ابوزید در این معنا ضمن تلقی زنانگی به مثابه امری اجتماعی با خودداری از نقد گفتمان دینی، به نقد شرایط نابرابر سیاسی - جنسیتی حاکم بر جوامع عربی می‌پردازد که مردان در بستر دیرینه سلطه تاریخی خود بر فضای مناسبات اجتماعی در شرایطی نابرابر با به‌کارگیری ابزار قدرت سیاسی، نسبت سیاست و جنسیت را در عمل به سمت فراگیری هژمونی مردانگی بر حقوق سیاسی - اجتماعی زنان سوق داده‌اند. مساله‌های که در واقع زنان را از موقعیت عاملیتی کنشگر و برخوردار از حقوق سیاسی و مدنی به تابعی منفعل مبدل نموده است. در این پژوهش بنحوی کیفیتگر، از رویکردی اسنادی - توصیفی برای گردآوری و تحلیل داده‌ها بر پایه مطالعه و واکاوی مهم‌ترین آثار و متون منتسب به ابوزید و مرور استنادی سایر منابع شارح و ناظر به بررسی آثار و افکار او استفاده شده است.

واژه‌های کلیدی: نصر حامد ابوزید، هرمنوتیک، زنانگی و سیاست، سنت و شریعت، قرآن، سنت و مدرنیته

۱. دانشجوی دکتری گروه جغرافیای سیاسی، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهرری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

۲. استادیار گروه جغرافیای سیاسی، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهرری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)
aliasghar45ad@gmail.com

۳. دانشیار گروه حقوق، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران جنوب، تهران، ایران.

از آغاز قرن نوزدهم میلادی در پی رویارویی فرهنگی و تمدنی اغلب جوامع سنتی با جهان غرب، مسئله حضور سیاسی-اجتماعی زنان و نقش آفرینی آن‌ها در عرصه مسائل عمومی جامعه عرب به یکی از مباحث چالش برانگیز تبدیل شد. این مواجهه فراگیر که از سویی در مصاف گفتمانی با برخی مولفه های بنیانی فرهنگ و تفکر و سنت دینی اسلامی قرار می‌گیرد، متفکران معاصر جهان اسلام را به کوشش برای بازخوانی منابع فکری اسلام و جهد نظری برای ارائه دیدگاه‌هایی متفاوت برای مواجهه با چالش پیش رو واداشت. یکی از این متفکران نو اندیش دینی، نصر حامد ابوزید اندیشمند مصری است. ابوزید با توجه به رویکرد مسئله شناختی مبتنی بر متن‌پژوهی دینی و معرفت‌شناسی تفسیرگرای هرمنوتیکی خود بر آن است که در اسلام آزادی زنان به معنای بهره‌برداری از حقوق طبیعی و انسانی آنان، با آزادی مردان و توانایی آنها برای گرفتن حق طبیعی‌شان در همه جنبه‌ها و زمینه‌ها برابر است. با اینحال این آزادی در یک جامعه هنگامی تحقق می‌یابد که پویا کلی جامعه در مسیر تعالی سیاسی و اجتماعی و فرهنگی توسعه‌مدار و پیشرفت‌گرا قرار گرفته باشد. (ابوزید، ۱۳۹۸: ۲۵-۲۲) با این رویکرد تنزل جایگاه زنان بین اعراب نه به سبب فقر و ناکارآمدی شریعت اسلامی، بلکه ناشی از استبداد جنسیتی یا همان سلطه دیرینه مردانگی در این جوامع است که ساحت زنانگی را همچون عنصری بیگانه و رقیب خود تلقی کرده و در معرض سیاست فراگیر حاشیه رانی و انفعال و گوشه‌نشینی قرار داده است. از این‌رو، رویکرد هرمنوتیکی و متن‌پژوهی ابوزید در پی آن است که اثبات نماید هر نوع تقلیل یا تحقیر نقش زنان عرب در روایت‌های اسلامی با کمک یا خواست سیاست مردانه و با استفاده ابزاری از مفاهیم و معانی آموزه‌های شریعت اسلامی پروراندیده شده است و به همین دلیل روایت‌های مسلط ناظر بر روابط جنسیتی سیاست در جامعه عرب را می‌توان از جمله ابزارهای سرکوب و کنترل زنان دانست. ابوزید استمداد از نظریه‌های هرمنوتیک و زبان‌شناسی متن (قرآن) را از الزامات مطالعه افق و موقعیت تاریخی نزول آیات قرآن می‌داند و موقعیت‌مندی معانی وحی در افق و زمینه تاریخی اجتماع و فرهنگ زمان نزول آن در هرگونه رویکرد تحلیلی و تفسیر از مبانی و مفاهیم شریعت اسلامی را موثر می‌داند. از این‌رو، هدف ضرورت‌بخش این پژوهش از یک سو تبیین مفهومی و نظری یکی از مولفه‌های مهم ادبیات اندیشه سیاسی و اجتماعی نوین جهان اسلام به منظور رفع برخی ابهام‌های معنایی موضوعی در این باره و از طرفی جبران فقدان منابع مطالعاتی کافی در خصوص چیستی رابطه سیاست و جنسیت در اسلام از منظر ابوزید است. به این عبارت، در ابتدا ضمن بررسی روش و رویکرد مطالعاتی و مسئله شناختی ابوزید و مبناهای فکری

و تعبیر او از نسبت جایگاه زن در جوامع عربی، در پی پاسخ به پرسش از نسبت و چیستی زنانگی سیاسی و اجتماعی در اسلام برآمده‌ایم. در رویکرد توصیفی تحلیلی این پژوهش، بر اساس ماهیت موضوعی مسئله در دست بررسی، امر سیاسی اجتماعی همچون متغیری مستقل و تاثیرگذار بر بستر مفهومی کارکردی جنسیت در نظر گرفته شده است و به این سبب توصیف و تحلیل اطلاعات برگرفته از منابع داده‌ها نیز به خدمت پردازش محتوایی متن در می‌آید. سازمان محتوای نوشتار، در چهار فراز، ذیل عنوان‌های بررسی پیشینه و ادبیات موضوعی، مبادی مفهومی - نظری، مبانی و مفردات فکری در ارتباط با رابطه هژمونی سیاست بر جنسیت تنظیم و در چارچوب یافته‌های پژوهش سامان یافته است.

۱- بررسی پیشینه و ادبیات موضوع

اندیشه‌های کمترشناخته شده ابوزید توجه نویسندگان بسیاری را به خود جلب نموده است به گونه‌ای که با اندک بررسی ادبیات موجود در این باره شاهد کتب و مقالات متعددی در راستای بررسی و شرح و نقد نظریات او از سوی نویسندگان مختلف هستیم. اما با وصف وفور مطالعات صورت گرفته در خصوص اندیشه‌های ابوزید، با گونه‌ای ندرت و فقدان توجه و تتبع در خصوص اندیشه وی در موضوع و مساله زن و زنانگی در اسلام مواجه هستیم. با این وصف از میان اندک مطالعاتی که با سویه‌های متفاوت به کوشش و کنکاش در باره تبیین این مساله در اندیشه ابوزید پرداخته اند، می‌توان متونی را یافت که هر کدام بنحوی تلاشی نه چندان رضایت بخش در تصریح مبحث موضوعی مورد اهتمام در این نوشتار تلقی می‌شوند که بدانها مختصر می‌پردازیم. سمیه توسلی (۱۳۹۷) در مقاله «بررسی و نقد مسئله زن از دیدگاه دکتر نصر ابوزید» با استناد به مبانی فکری این اندیشمند به مسئله زن در اندیشه او پرداخته و رویکرد او را در خصوص احکامی مانند ارث، حجاب، ازدواج و طلاق بررسی کرده است. یافته‌های توسلی حاکی از آن است که در باور ابوزید احکام مذکور مختص عصر نزول بوده است و در جهان امروز کارایی ندارد. وی ضمن نقد اندیشه و روش مطالعاتی ابوزید، بررسی مسئله زن در این میان را صرفاً از زاویه اجتماع مورد توجه قرار داده است.

در پایان نامه کارشناسی ارشد مهرانگیز نعمتی (۱۳۹۸) با موضوع «بازخوانی فلسفه متون دینی در باب حقوق زنان از منظر نواندیشان دینی» ضمن پذیرش زن به‌عنوان شاخص مدرنیته در نگاه نواندیشان مذکور، بر تأثیر فرهنگ زمان نزول قرآن به‌عنوان معرف و بازتاب جایگاه زن در متون دینی تأکید می‌شود. بنابراین مطالعه تاریخ و واقعیت عصر نزول برای دریافت پیام ادیان ضرورت می‌یابد و بر این اساس

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعية دراسة العالم الإسلامي
فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های جهانی اسلام

تعریف جنسیت و جایگاه زن در اندیشه صاحبان این گفتمان و همچنین نقش اجتماعی زن مورد بررسی قرار گرفته است.

راضیه موحدی نیا (۱۳۹۴) در پایان نامه کارشناسی ارشد «نقد نگاه تاریخی به احکام فقهی با تأکید بر دیدگاه نصر حامد ابوزید در حوزه حقوق زنان»، روش مطالعاتی تاریخی ابوزید نسبت به احکام فقهی در خصوص مسائل مربوط به زنان را مورد نقد، بررسی و رد قرار داده است. در این بررسی، احکام فقهی همچون ارث، طلاق، حجاب و ازدواج از دید ابوزید به عنوان عامل تضعیف کننده جایگاه زنان و مانع حضور اجتماعی آنها در جامعه معرفی گردیده است.

در مقاله «رهیافت جامعه شناختی نصر حامد ابوزید به مسئله زن در جهان معاصر عرب» (فاطمه جان احمدی و دیگران، ۱۴۰۰) نگارندگان با مطالعه آثار ابوزید، در پی یافتن مولفه‌های تاویلی ابوزید و راه حل او برای مساله زن هستند و یافته‌های آنها حاکی از آن است که ابوزید با توجه به تاریخ‌مندی و توسل به سکولاریسم در قانونگذاری به حل مساله زنان پرداخته است.

نادیا آویدات (۲۰۱۳) در پایان نامه دکتری «نصر حامد ابوزید و حدود اصلاحات در اندیشه اسلامی معاصر» پنج موضوع در اندیشه حامد ابوزید را مورد بررسی قرار داده است که یکی از آن مباحث حقوق زنان است او در این بخش به اشتراک نظر ابوزید با متفکرانی چون محمد عبده و دیگران می پردازد و در راستای اثبات اندیشه‌های ابوزید و نقد متکلمان دینی مختصر گونه می پردازد و معتقد است ابوزید از همان ضعف‌هایی که دقیقاً از سوی آنها مورد حمله قرار گرفته، رنج می برد.

نورزینت الندرانیول (۲۰۱۴) در مقاله «نصر حامد ابوزید به عنوان یک متفکر مسلمان مدرن» به اندیشه ابوزید در علم کلام به ویژه قرآن و تفسیر چند موضوع فقهی مانند تعدد زوجات و حجاب پرداخته است.

بنا به بررسی منابع و متون موجود در خصوص اندیشه سیاسی و دینی حامد ابوزید و واکاوی جلوه‌های توجه او به نقش و جایگاه اجتماعی و سیاسی زن در اسلام، آنچه این نوشتار را از سایر متون و منابع موجود متفاوت می سازد، کوشش آن برای فراتر رفتن از سطح بررسی صرفاً فقهی و کلامی منظر ابوزید در خصوص زنانگی در اسلام و ارتقاء تمرکز تحلیلی پژوهش بر برجسته ساختن تلقی دینی حامد ابوزید از حقوق و جایگاه اجتماعی و سیاسی تصریح شده زن در آیات قرآنی و متون و نصوص سنت و شریعت اسلامی است و اینکه در مسیر تحولات و تعینات تاریخی دین‌داری در بین اعراب، چگونه این حق و حقوق دینی مصرح نسوان دچار چالش سرکوب‌گر سلطه مردان و تحکیمات جنسیتی و قواعد و مناسبات وضعی و رویه‌ای و رفتاری حاشیه ساز آنان شده است.

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association

جمعية دراسات العالم الإسلامي

فصلنامه علمی - پژوهشی

پژوهش‌های باسی جهان اسلام

۱۲۶

سال سیزدهم، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۲

۲- چارچوب مفهومی - نظری

بنا به ضرورت تبیین مبادی مفهومی - نظری این پژوهش در ابتدا به ارائه تعریف گزیده‌ای از مفاهیم کلیدی پژوهش یعنی سیاست، جنسیت و هرمنوتیک می پردازیم.

۱- ۲- سیاست

قدمت و پیشینه دانش واژه «سیاست»^۱ به یونان باستان می رسد و آنگونه که اشاره می شود ریشه معنایی سیاست از واژه یونانی «پولیس»^۲ به معنی شهر گرفته شده است. (عالم، ۱۴۰۱: ۲۳) در تعاریف مختلفی که از مفهوم سیاست در دست است یکی از مهم ترین مؤلفه های آن، عنصر قدرت معرفی شده است. (ابوالحمد، ۱۳۸۴: ۱۳-۱۲). شاید به همین دلیل است که با استنباط از مجموعه ای از تعریف های ابراز شده در باره این مفهوم بتوان چنین گفت که از جمله معانی مفهومی دانشواژه سیاست آن نحوه ای از تعریف و تدبیر و تمشیت و مدیریت روابط قدرت و کنشگری و تعامل در عرصه سیاست و حکومت است که در چارچوب مناسبات سیاسی و اجتماعی و اقتصادی میان دولت و جامعه و نظام بین الملل امکان و اتفاق می یابد. در جهت همین تلقی است که با توجه به اهمیت تعیین کننده شاخصه قدرت در تعریف سیاست می توان گفت رهبری روابط میان افراد، گروه ها، احزاب و امور مملکتی در داخل کشور و روابط با دولت های دیگر در عرصه جهانی توسط نظام سیاسی را سیاست گویند به عبارت دیگر هسته و مرکز ثقل سیاست از قدرت تشکیل شده است. (Mclen, 1996: 388-389)

از این رو، سازمان دولت با کاربرد عناصر قدرت است که امور جامعه را اداره می کند تا از این رهگذر روابط بین محیط سیاسی و جامعه را تنظیم نماید. (طباطبائی، ۱۳۹۴: ۲۲۹).

۲- ۲- جنسیت

نقطه آغاز بحث از جنسیت را می توان آغاز تمایز نظری بین «جنس»^۳ و «جنسیت»^۴ دانست. در حالی که جنس به عنوان عاملی بیولوژیکی به عضویت فرد در دسته های نر و ماده یا مابین این دو اطلاق می شود، «جنسیت» شامل خصوصاتی است که از اعضای دسته های مذکور در قالب مردانگی، زنانگی و ویژگی های مرتبط با آنها تصور می شود. (انلو، ۱۳۷۶: ۴۲۸) در حقیقت، جنسیت مجموعه تصوراتی

1. Politic
2. Polis
3. Sex
4. Gender

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعية دراسة العالم الاسلامي
فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش های بنیادی جهان اسلام

۱۲۷

نگاه نصر حامد ابوزید به نسبت جنسیت و سیاست در اسلام

است که به طرز و طرق رفتار و مناسبات اجتماعی و فرهنگی برساخته می‌شوند و بر خلاف مقوله‌های جنسی که اساساً بیولوژیکی‌اند، ماهیتی جوهری، ثابت و دائمی ندارد.

۲-۳- نسبت قدرت و جنسیت در سیاست

در رابطه میان قدرت و جنسیت از عصر کلاسیک تا به امروز، سرکوب به‌عنوان وجه بنیادین از سوی قدرت (دولت) بر جنسیت حاکم بوده است و آن را تحت کنترل داشته است. (فوکو، ۱۳۹۰: ۲۰-۱۹) و در این میان در حقیقت مردان با استفاده از همین عنصر قدرت نظم جنسی خاصی را به نفع مردانگی در جوامع برقرار نموده‌اند تا از این رهگذر دولت‌ها ارتباط خود را با مردانگی حفظ نمایند و از طرفی در این ارتباط با برقراری تقسیم کار جنسیتی در کشورها، زنانگی را به انزوا کشانند.

۲-۴- هرمنوتیک

با توجه به آنکه ابوزید در منظر روش شناسی خود با تکیه بر رویکرد هرمنوتیک فلسفی به شرح و تفسیر و درک جدیدی از خوانش متون دینی بویژه در خصوص نقش و جایگاه زن در عرصه کنش اجتماعی و سیاسی در اسلام رسیده است و به واسطه اندیشه کلامی خود به لحاظ معرفتی به فتح باب مبحثی جدید در باره نگرش به جایگاه زن در قرآن بین اندیشمندان اسلامی دست زده است، در اینجا بنحوی مختصر به روایتی از چیستی هرمنوتیک در جهت تصریح رویکرد روشی ابوزید اشاره می‌شود. در ریشه‌شناسی واژه هرمنوتیک آن را برگرفته از «هرمس»^۱ خدای اساطیر یونان باستان می‌دانند با اشاره به اینکه از کارکردهای «هرمس» آن است که هر آنچه را برای شناخت و اندیشه انسانی لازم است به حوزه تفکر انتقال می‌دهد و با استفاده از کشف رمز معنای نهفته در پس هر چیزی را برملا می‌کند. شاید در امتداد این تلقی است که برخی نظریه هرمنوتیک را علم تفسیر کلام دیگران، نیت گوینده و نویسنده می‌دانند. (منوچهری، ۱۴۰۰: ۲۳) و برخی آن را چارچوبی نظری می‌دانند که فهم یک چیز یا موقعیت مبهم را امکان‌پذیر می‌نماید. (پالمر، ۱۴۰۱: ۲۰) بنا به این تعریف و تلقی هاست که می‌توان گفت هرمنوتیک کوششی است برای دستیابی به فهم عبارات مفهومی، گفتاری، نوشتاری و خوانش و فهم گفتمانها از دریچه تفسیر و کشف معانی مندرج در متون که از جمله شامل متون دینی نیز می‌شود. از این‌رو و از این منظر معنایی است که هرمنوتیک می‌تواند کمک شایانی در فهم و تبیین صحیح متون

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعية دراسات العالم الإسلامي

فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های باسی جهان اسلام

۱۲۸

سال سیزدهم، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۲

1. Hermes

فصلنامه علمی - پژوهشی
مجموعه‌ی دراست‌های اسلامی
انجمن مطالعات جهان اسلام

دینی نماید. گویی به همین دلیل است که نظریه هرمنوتیک به مثابه یک شیوه تفسیر متن و معنا از دوران کهن برای خوانش و تفسیر نصوص دینی در میان مسیحیان و مسلمانان مطرح بوده است. (ر.ک: خسرو پناه، ۱۳۸۸: ۱۲۱) بحث اصلی هرمنوتیک بر سر آن است که جریان فهمیدن چگونه صورت می‌گیرد. نقطه معنا چگونه از عالم شخصی به عالم شخص دیگر منتقل می‌شود و به دنبال این گونه پرسش‌ها مباحثی در باره معرفت عینی، فهم قبلی، امتزاج افق‌ها، نقش پیش‌فرض‌ها در فهم، بهتر فهمیدن، فهم کامل، تکامل و رشد معرفت، نقادی متن، نیت مؤلف و ده‌ها مسئله دیگر در این علم طرح و بحث و بررسی می‌شود.

از نظر روند تحول تاریخی می‌توان هرمنوتیک را به سه دوره کلاسیک، مدرن و پسا مدرن تقسیم کرد. هرمنوتیک در کلاسیک و در آغاز به عنوان نظریه تفسیر کتب مقدس مورد توجه قرار می‌گرفته است. (درخشه، ۱۳۹۳: ۴۳) اما پس از خارج شدن کتاب مقدس مسیحیان از سیطره کلیسا، توسط شلایر ماخر و ویلهلم دیلتای مباحث هرمنوتیک وارد مرحله جدیدی شد و شلایر ماخر سعی کرد آن را در تفسیر متون غیر مذهبی نیز به کار بندد. (بلایشیز، ۱۳۹۳: ۷) پس از آن بود که دیلتای هرمنوتیک را همچون رویکرد روش‌شناختی علوم انسانی در مقابل علوم طبیعی در نظر گرفت تا به وسیله آن بتواند به نیات، اهداف، آرزوها و ... افراد سازنده تاریخ پی ببرد. (احمدی علی‌آبادی، ۱۳۸۴: ۲۱۳) در این دوره باور بر آن بود که یک معنای غایی و یک فهم نهایی از اثر وجود دارد که وظیفه مفسر در این راستا بررسی نشانه‌های درون متنی و اصلاح روش تفسیر است تا بتواند معنای نهایی را دریابد. (احمدی، ۱۳۷۲: ۶۸۴-۶۸۲)

هرمنوتیک فلسفی یا مدرن، در قرن ۲۰ میلادی توسط مارتین هایدگر و هانس گنورگ گادامر، پل ریکو و ... پا به عرصه گذارد. هایدگر هرمنوتیک را از روش به فلسفه یا همان وجودشناسی سوق داد. (کاپلستون، ۱۳۸۵: ۴۰۰) او در جستجوی پاسخی به ابهامات هرمنوتیک کلاسیک، انسان را مورد مطالعه قرار داد و تمام تلاش خویش را صرف شناختن هویت وجود موجودی کرد که موجودیت آن به فهم و دانستن است. (Frank, 2021) او معتقد بود مسئله وجود در سنت مابعدالطبیعه غرب به درستی بررسی نشده است و فکر فلسفی با فراموش کردن بحث خود، علت وجودی خویش را از دست داده است. هدف پرسش فلسفی هایدگر، روشن ساختن معنای وجود است. او سوال من چیستم؟ را بر پرسش من چگونه می‌فهمم؟ مقدم می‌شمارد و از این طریق، پاسخ هرمنوتیک کلاسیک به سوال من چگونه می‌فهمم را غیر بنیادی دانست و معتقد بود که ماهیت من، با دیگری متحد است. به باور هایدگر، انسان در جهان پرتاب می‌شود و همه هستی او به نقطه‌ای که در آن پرتاب شده است بستگی دارد بنابراین هستی‌شناسی فهم موجودات با تأمل در «بودن در» نه «بودن با» آغاز می‌شود یعنی برای شناخت باید

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة تر است العالم الاسلامی

فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های باسی جهان اسلام

۱۳۰

سال سیزدهم، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۲

از «بودن در جهان» شروع کرد نه «بودن با دیگری» که از ذهنیت خود ما نسخه‌برداری می‌شود. (هادوی تهرانی، ۱۳۷۷: ۱۹۳-۱۹۵) همانگونه که می‌بینیم وی در این شیوه به سمت هستی‌شناسی رفته است. پس از او شاگردش گادامر با ادامه راه استاد (هادوی تهرانی، ۱۳۸۴: ۱۲۰) از هرمنوتیک برای فهم نیاتی که ورای فعل و خواست وجود دارد، استفاده می‌برد و منطق و عوامل تأثیرگذار در تحقق این نیات را مورد بررسی قرار می‌دهد. (Gadamer, 1975: 43-3) بر اساس دیدگاه گادامر هرمنوتیک یک متن، در جریان فرهنگ‌ها و سنت‌ها نمودهای مختلفی دارد و پیام‌های متناسب با آن فضای فرهنگی را به مخاطبان خود تحویل می‌دهد در واقع، مخاطبان و فضاهای ذهنی و شرایط گوناگون فرهنگی آن‌هاست که به متن معنا می‌بخشد؛ از این رو هر کس هر چه از متن درک کند اگر متناسب با فضای فرهنگی او باشد درست خواهد بود. از سویی، پل ریکور با ممزوج کردن هرمنوتیک با فرهنگ، هرمنوتیک فرهنگی را ارائه می‌دهد. (ریکور، ۱۳۸۴: ۲۱۳) در این دوره به جای تلاش برای روش‌مندسازی شیوه فهم، بحث از ماهیت فهم به میان آمد و فیلسوفان این عصر در صدد اثبات این نکته بر آمدند که چیزی به نام فهم نهایی و مولفه‌ای تحت عنوان نیت مولف مطرح نیست. بلکه فهم آن چیزی است که در اندیشه مفسر نقش می‌بندد و فهم هر مفسر، ریشه در زمانه، جامعه، فرهنگ و تربیت او دارد و این عوامل، محدوده عملکرد ذهن مفسر را ناخودآگاه در حصار می‌گیرد، به گونه‌ای که او نمی‌تواند بیرون از این دایره بیاندهد و بفهمد، بنابراین فهم امری اتفاقی و مسبوق به پیشینه تاریخی مفسر است که به شکل یک رویداد، درون ذهن وی شکل می‌گیرد و به هیچ روی قابل کنترل و تعریف در قالب روش و راهکار نیست و از آنجا که برداشت هر خواننده منحصر به خود اوست، به تعداد خوانندگان یک متن، فهم‌های متفاوتی وجود دارد.

در مرحله بعد به هرمنوتیک پسامدرن می‌رسیم که در آن کوشش بر آن است که بتوان با ارائه شیوه و راهکاری خاص به فهمی یگانه دست یافت. در این دوره است که افرادی چون «ایمیلیو بتی» و «اریک هرش» با نقد نظرگاه‌های هرمنوتیکی هایدگر و گادامر سعی در احیای آموزه‌های تاویل‌شناسی کلاسیک دارند. (Ahmad, 2020) آنها اعتقاد دارند که در تفسیر متن، دو برداشت مستقل از یکدیگر وجود دارد: نخست معنایی که از واژگان متن دریافت می‌شود و دیگری شواهد آن معانی در درون اثری که تفسیر می‌شود. اینان معتقدند با آنکه معنای لفظی همواره ثابت است اما شواهد معنا، در هر دوره‌ای فرق می‌کند. مثلاً با وصف آنکه معنای قلم در یک دوره به قلم نی اطلاق می‌شود و در دوره دیگری به مداد زغالی و زمانی به خودنویس اطلاق می‌شود، اما در تمامی این سه دوره معنای قلم یک چیز بیش نیست، یعنی وسیله‌ای که برای نوشتن بکار می‌رود. پس به این ترتیب، با به کارگیری و پیرایش روش است که ضمن

نفی دریافت های نادرست و لغزان می توان به درجه ای از فهم دست یافت که درست تر از بقیه و نزدیک تر به خواسته آفریننده اثر باشد. (واعظی، ۱۳۹۳: ۴۸۱)

نگاه هرمنوتیکی حامد ابوزید

در رویکرد حامد ابوزید، نسبت مفهومی و روشی در نگرش نظری به کار رفته برای بازخوانی متون دینی با استفاده از دانش هرمنوتیک و با هدف ارائه تفسیرهای جدید از فحوای قرآن کریم از سویه مسئله شناختی تفسیری آن است و این رویکرد منجر به آن شده است که هرمنوتیک فلسفی ابوزید حامل نگرشی امروزی برای فهم و تفسیر قرآن باشد. بنابر این طریق است که ابوزید توانسته است با تکیه بر روش های متن پژوهی و زبان شناسی، قرائتی جدید از قرآن ارائه دهد. به باور او از آنجا که هیچ متنی بدور از زمان و مکان خود به وجود نمی آید (ابوزید، ۱۳۹۸: ۱۱-۱۹) میان متن و فرهنگ رابطه ای دیالکتیکی برقرار است و این مسئله نشانگر آن است که احکام در ارتباط با فرهنگ زمانه نزول خود معنا می یابند و به همین دلیل امروزه برخی از احکامی که در گذشته کارایی داشته اند با از دست دادن موضوعیت زمانی خود متروک مانده اند (Nur, 2012) (Nur & Latifah, 2014) و در این باره، می توان به تعدادی از مفاهیم قرآن همچون جن و شیطان و ... اشاره کرد که به دلیل عدم سازگاری با علوم عصر حاضر نادیده گرفته می شوند. (واعظی، ۱۳۹۳: ۲۹۸-۴۸۶)

۳- مبانی فکری حامد ابوزید

۳-۱- سکولاریسم

از آنجا که ابوزید معتقد است مبنای سکولاریسم بر محوریت عقلانیت استوار است (کمالی اردکانی، ۱۳۸۰: ۱۰۳) و عقل، یگانه ابزار فهم محسوب می شود، از این روی او بر تحکیم عقلانیت به عنوان تنها راه شناخت، نه فقط با گفتار بلکه با تمامی ابزارهای ممکن تأکید دارد. (ابوزید، ۱۹۹۲: ۱۶۴) در نگاه او اسلام دینی سکولار است. (ابوزید، ۱۹۹۲: ۳۷) زیرا در زمان پیامبر اکرم (ص) امور دینی و دنیوی به طور کامل منفک از هم بوده است. مسلمانان از همان آغاز دریافته بودند که نص دین مختص قلمروی خاصی از امور است. لذا تصمیم گیری برای قلمروهای دیگر از سوی شرع به خرد واگذار شده بود تا بر اساس مصلحت در خصوص آنها تصمیم گرفته شود. (ابوزید، ۱۹۹۲: ۷۸)

ابوزید با تفاوت قائل شدن میان دین و معرفت دینی، با آنکه دین را امری مقدس و از نظر تاریخی

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
مجموعه ترانس آکادمی اسلامی
فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش های بنیادین اسلام

قطعی تلقی کرده است اما معرفت دینی را فهمی بشری از دین می‌داند. از این رو، او اجتهادهای بشر درباره دین را قطعی نمی‌داند و نسبت آن را از یک عصر تا زمانه‌ایی دیگر قابل دگرگونی می‌داند. به باور او عدم توجه به این مسئله موجب شده است تا تفسیرهایی که در هر عصری از دین صورت می‌گیرد، عین دین تلقی شود و گاهی فهم یک عالم، بر شرایط سیاسی و اجتماعی جامعه به‌عنوان تفسیر رسمی از اسلام، سیطره پیدا کند. در صورتی که معرفت دینی، بشری است؛ در باور او تفسیر سکولار از نص بهترین نوع معرفت دینی تلقی می‌شود و مسائل دنیوی با رجوع به علوم بشری قابل حل است. (Adalat, Nejat, 2001: 27)

۲-۳- تاریخ‌مندی متون

ابوزید با نگرش تاریخی به حوادث و پدیده‌های مربوط به انسان، همه چیز را مولود شرایط تاریخی خودش می‌داند که فقط در همان قالب تاریخی قابل درک و فهم تشخیص است. این نگرش هر انسانی را در شرایط ویژه خود محدود می‌کند و گذشته و آینده‌اش را متفاوت از دیگران می‌داند. (عرب صالحی، ۱۳۹۳: ۴) از این رو، ابوزید متن را محصول فرهنگ می‌داند و قرآن را به‌عنوان متن زبانی، به فرهنگ خاص خود وابسته می‌پندارد. بدین‌گونه او قرآن را کلام خداوند می‌خواند و آن را با ساختار فرهنگی، اجتماعی، سیاسی عصر نزول مرتبط می‌داند. (ابوزید، ۱۳۹۲: ۱۴۸) بنابراین بسیاری از مسائل آن را مختص همان جامعه و تحت‌تأثیر حوادث و مسائل آن زمان تعریف می‌کند.

به باور او از آنجا که احکام اسلامی با عصر نزول ارتباط دارد و چون قرآن نص مطلق است. (Adalat, Nejat, 2001: 253) برای فهم قرآن الزام به مطالعه فرهنگ نزول آن است زیرا متن تابع فرهنگ زمانه خود است و همواره باید در هر دوره به تأویل آن پرداخت. به باور او تاریخ‌مندی قرآن یعنی بازخوانی بافت تاریخی نزول قرآن که برای فهم عمیق سطح معنایی و چشم‌اندازهای مفهومی آن ضرورت دارد. (ابوزید، ۱۳۹۷: ۱۹) با این وصف با متنی فرهنگی و تاریخی که محصول تعامل با واقعیت زنده تاریخی است مواجه هستیم. (ابوزید، ۱۳۹۸: ۱۴۵) و این دیالوگ متن مقدس و جامعه به رابطه دیالکتیکی منجر شده، در نتیجه طبیعی است که با به‌وجود آمدن شرایط جدید، گفتگوی نوینی شکل گیرد تا با گذر زمان، اجزای تاریخی به یک شاهد تاریخی بدل شود. (ابوزید، ۱۳۸۳: ۲۸۶ - ۳۰۹) برای مثال در جامعه قبیله‌ای مبتنی بر برده‌داری زمان رسول خدا (ص) با احکام زیادی مواجه هستیم که در دنیای کنونی مصداق نمی‌یابد. (Abuzayd, 2000: 121)

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعية تراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های باسی جهان اسلام

۱۳۲

سال سیزدهم، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۲

از جمله موارد قابل بحث دیگر حقوق زنان است که با توجه به عصر نزول قرآن و مقایسه آن با عصر حاضر، نیازهای اجتماعی کنونی زنان عرب را پاسخگو نیست و لذا احکام فقهی و حقوقی زنان در این جوامع نیازمند نوسازی، تجدیدنظر و هماهنگی با فرهنگ و عرف زمانه است و باید همواره همراهی برای اجرای ضوابط حقوق بشر به عنوان دستاورد تجربه و عقل مدرن باشد. بر پایه چنین نگرشی است که به باور ابوزید اگر پیامبر (ص) در سرزمینی دیگر، بین مردمی دیگر با رسم و رسومی متفاوت ظهور می کرد، در عین اینکه مقاصد شریعتش بدون تغییر حفظ می گردید، تعداد کثیری از احکام نیز تغییر می یافت، ولی اسلام همچنان همان اسلام بود.

۳-۳- تفاوت معنا و فحوا

به باور ابوزید برای فهم متن، باید دو گام پیمود: یک گام بازگشت به معنا در بافت تاریخی و فرهنگی است که در مبحث تاریخ مندی متون آورده شد، و دیگری دریافت فحوای متن در بافت زمان حاضر است. (ابوزید، ۱۹۹۲: ۲۳۰) او معتقد است معنا، جنبه تاریخی دارد و با شناخت دقیق زبانی - متنی و بافت فرهنگی و اجتماعی بیرون متنی، می توان به آن دست یافت. در اینجا با آنکه فحوا از معنا جدایی پذیر نیست؛ اما محصول قرائت زمانه ای غیر از زمانه نص است. بنابراین معنا ایستا و فحوا بسته به تغییر افق قرائت، جنبه پویایی دارد. (ابوزید، ۱۳۹۹: ۳۰۳) پس با آنکه معنا تاریخ مند است، ولی فحوا محدود به زمان نص نیست. از این رو، معنا ثبات نسبی دارد، اما فحوا با دگرگونی شیوه های خوانش دگرگونی می یابد هر چند به دلیل پیوند با معنا این دگرگونی قانونمند است. (ابوزید، ۱۹۹۲: ۵۶)

بنابراین، توجه به بافت تاریخی اجتماعی عصر نزول این امکان را به ما می دهد که قوانین الهی را از آداب و رسوم پیش از اسلام تفکیک کنیم و میان معانی و دلالت های تاریخی برگرفته از بافت و فحوایی که معنا در بافت تاریخی اجتماعی تفسیر آن را نشان می دهد، تفاوت قائل شویم. (ابوزید، ۱۳۹۸: ۱۴۹)

۳-۴- نگاه زبان شناختی

سوسور یکی از برجسته ترین اندیشمندان و زبان شناسان ساختارگرا ارزش معنایی هر دال را از طریق جایگاه آن در ساختار زبان معنا می کند. در اندیشه او زبان مجموعه ای از نشانه هاست که اندیشه را انعکاس می دهد و چون این علائم قراردادی و اختیاری هستند، بنابراین میان دال و مدلول رابطه همیشگی وجود ندارد؛ بلکه آنچه به علائم موجودیت می دهد نظام معرفتی جامعه است و در این میان از آنجا که فرهنگ

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
مجموعه دراستک تعلم الاسلامی
فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش های بنیادین اسلام

۱۳۳

نگاه نصر حامد ابوزید به نسبت چسبیدن و سیاست در اسلام

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Women Association

جمعية نساء العالم الاسلامي

فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام

۱۳۴

سال سیزدهم، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۲

نیز مانند زبان یک سیستم دلالت گرا است، جهان به‌عنوان یک متن توسط فرهنگ و ساختار فرهنگی جامعه معنا می‌شود. (ر.ک؛ حقیقت، ۱۳۹۸: ۱۳۹۱) بر پایه این رویکرد است که می‌توان روابط اجتماعی در جوامع ابتدایی را نیز مانند ساختارهای زبانی در نظر گرفت و به‌گونه‌ای بررسی کرد، که بدون ورود به مباحث عمیق ساختارگرایی از روابط بین اجزا با ساختار، همچون یک کل به عناصر منفرد نظام معرفتی آن پی برد. (سوسور، ۱: ۱۳۸۶) در این نگرش، زبان می‌تواند در به قدرت رسیدن گروهی یا تضعیف گروه دیگر نقش مؤثری ایفا نماید. (پورگنسنین، ۱۳۹۴: ۱۱۵-۱۱۰) و در خلق و بازتولید روابط نابرابر قدرت میان گروه‌های اجتماعی همچون زنان و مردان مؤثر باشد این تأثیرات، ایدئولوژیک پنداشته می‌شود و مناسبات قدرت نابرابر را آشکار می‌سازد.

به باور ابوزید از آنجا که زبان دارای کارکردی نشانه‌شناختی است، هر متنی آینه زبان و فرهنگ مؤلف خود است. البته او ضمن تأکید بر رابطه دیالکتیکی متن و واقعیت، معتقد است قرآن انعکاس صرف واقعیت زمانه نیست بلکه در ابتدا به بازسازی واقعیت زمانه می‌پردازد و عناصر منفی آن را به کناری می‌نهد و عناصری نیز به آن می‌افزاید و سپس بر فرهنگ جامعه حاکم می‌شود و واقعیت پیرامون خود را تحت تأثیر قرار می‌دهد. بنابراین باید برای فهم آن از روش تحلیل زبانی بهره گرفت. (ابوزید، ۱۳۹۸: ۱۳) ابوزید از سوی دیگر معتقد است زبان عربی به‌عنوان عاملی مؤثر بر جایگاه زنان، در جامعه اسلامی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. این زبان چون فاقد کلمات خنثی است هم در مفاهیم و هم در ساختار نحوی جنسیتی است و بر این منوال در این زبان این مردان هستند که چه در شناسایی افعال و چه در اسامی جنسیت غالب به حساب می‌آیند. بر این پایه زبانی، زنان غیرمشناخته می‌شوند که هویتشان با بودن یک مرد در جمع آنها تعریف می‌شود و این نگاه در بافت دوره جاهلی که متن قرآن در آن نازل شده است، غالب است. از این‌رو، بی‌توجهی به این نکته باعث خطا در تفاسیر و ارائه چهره‌ای مخدوش از زن مسلمان عرب در قرآن شده است، هرچند با آگاهی از این امر و توجه به آن، می‌توان چون دیگر زبان‌هایی که به اصلاح زبان خود پرداخته‌اند، به سمت اصلاح این نوع از اجحاف فرهنگی حرکت کنیم اجحافی که از موانع حضور کنشگرانه زنان در جوامع عربی به حساب می‌آید. (ابوزید، ۱۳۹۷: ۳۴)

از آنجا که در عصر نزول قرآن زن بین اعراب از نظر قدرت مادی و معنوی در پایین‌ترین سطح خود بوده است. بنابراین، تأثیرگذاری زبان هم از حیث متن و تبدیل شدن آن به فرهنگ و استمرار آن در طول زمان از حیث کردار اجتماعی قابل توجه است در این دوره منازعات معنایی در صورت‌های مختلف در اجتماع نمود داشت به‌گونه‌ای که تمامی کردارهای اجتماعی افراد و گروه‌های سیاسی را در بر می‌گرفت.

ویژگی مشترک کردارهای زبانی و غیرزبانی، برجسته ساختن خودی و به حاشیه راندن دیگری است. (سلطانی: ۲۴) این مطلب را می‌توان با توجه به رفتار اعراب عصر نزول قرآن در رابطه با زنان مشاهده کرد محروم کردن زنان از مشارکت در امور مالی، رفتار خشونت‌آمیز با آنان در حد زنده‌به‌گور کردن و سایر رفتارهایی که مردان عصر نزول در قبال زنان اعمال کردند نشان‌دهنده تحقیر زن به حساب می‌آید که در رابطه جنسیت و سیاست (قدرت) تأثیر و نقش سیاست بر جنسیت را به نمایش می‌گذارد.

۴- یافته‌های پژوهش

۴-۱- تساوی مردانگی و زنانگی در قرآن

در نگاه ابوزید، مباحث مربوط به زن به دلیل دارا بودن شأن انسانی باید هم‌تراز با یک مرد مورد توجه و بررسی قرار گیرد. او قائل به تفاوت بیولوژیکی بین زن و مرد است، اما این تفاوت را به اندازه‌ای نمی‌داند که ساحت انسانی زن به فراموشی رود. (ابوزید، ۱۳۹۷: ۷۸) او در بررسی متون دینی در خصوص مسأله زنان، تساوی زن و مرد را بسان یک مؤلفه مهم در گفتمان قرآنی می‌داند (ابوزید، ۱۹۸۴: ۶۹) و آن را بر پایه این استدلال می‌نهد که در قرآن به وضوح مسأله مسئولیت و عقاب آدم و حوا در امور اخروی و دینی آمده است. (ابوزید، ۲۰۰۴: ۲۰۹)

به باور او تفاوت قائل شدن بین زن و مرد نه تنها ظلم به زنان تلقی می‌شود بلکه از سویی ظلم به مردان نیز محسوب می‌شود، زیرا این دوگانه‌انگاری جنسیتی و به‌ظاهر اعطای امتیازاتی چون حمایت از زنان و مراقبت از آنان در منزل، باعث می‌شود مردان به‌تنهایی زیر بار فشار اقتصادی و اجتماعی قرار گیرند و به منزله یکی از پایه‌های اصلی خانواده نتوانند در ایفای نقش همسر و پدر قابلیت و کارایی لازم برای همراهی با خانواده را داشته باشند. (ابوزید، ۱۳۹۷: ۷۸)

از طرفی در تفکر ابوزید، نگاه فرازمینی به زن چه از زاویه‌ای مثبت خیربین و چه از جهتی منفی و شر نگر، خیانت به زن و تخریب تلاش‌هایی است که ادیان و هر جریان نواندیش برای آزادی نوع انسان به انجام رسانده‌اند. در نگاه او اسطوره آفرینش در خصوص زنان، نمود خواست و امیال جامعه است که گاه باز روایت آن تمام دستاوردهای ادیان و جریان‌های نواندیش برای آزادی نوع انسان و دفاع از جایگاه زنان را از بین می‌برد. (ابوزید، ۱۳۹۸: ۱۳۵) به این ترتیب، وقتی گروه‌ها درصد کنترل گروه دیگر برآیند و تلاش نمایند خصوصی‌ترین حوزه‌های فعالیت دیگری را در دست گیرند مستلزم به دست آوردن قدرت هستند که رسیدن بدین مقصود بایسته تعریف نظمی بر مبنای جنسیت و مطابق تقسیم کار جنسیتی است.

در توصیف این نظم سهم زنانگی ناچیز و اندک بوده و حوزه های سیاسی سهم مردانگی می گردد. در این تقسیم کار، گروه بالا دست، تعریفی غیر واقعی از توانایی گروه تحت سلطه ارائه می دهند و چون در این تقسیم بندی نقش زنان بین اعراب در چارچوب خانه ها تعریف می شود و از این روی در پست های مهم حکومتی و سیاسی جای ندارند.

۲-۴- زنانگی مسئله ای اجتماعی

در باور ابوزید زن و مباحث مربوط به او امری اجتماعی نه امری دینی محسوب می شوند. از این روی در پرداختن به زیست اجتماعی زنان، به نقد گفتمان دینی نمی پردازد. با اینکه اندیشمندان گفتمان دینی را از مسببان عدم برابری جنسیتی می داند، اما به پیاده نظام های این گفتمان یعنی روزنامه نگاران، نمایندگان مجلس یا استادان دانشگاه و قضات می پردازد و به آرای این افراد به عنوان ابزار گفتمان دینی نگاه ویژه ای دارد و آثار این نوع تصمیمات را در تشدید فشارهای روانی و اجتماعی و اقتصادی و... بر روی زنان بی تأثیر نمی داند. مثلاً، رد حکم قاضی علیه احساسات زنان را حکمی علیه آنها دانسته و به مقایسه سودمندی یک زن به منزله انسان دانشمند در راستای اعتلای جامعه، با یک زن رام و آرامی که فقط وظیفه فرزندآوری و فرزندپروری را بر عهده دارد می پردازد. (ابوزید، ۱۳۸۳: ۱۰۵)

ابوزید با دغدغه اصلاح اجتماعی در مسیر تعالی جوامع عربی و با هدف یافتن راه حل، ابتدا به دو مسئله می پردازد: نخست برای آنکه نسبت متن مقدس (قرآن) با مسئله زنان را مشخص شود به طرح این پرسش می پردازد که «آیا اساساً زن برای متن مقدس مسئله هست یا خیر؟» با آنکه پاسخ وی به این پرسش منفی است، اما این مسئله را دلیل بر بی اعتباری زن در متن نمی داند، بلکه آن را ناشی از اعتبار یکسان زن و مرد در قرآن قلمداد می کند. مساله دیگر تحلیل احکام فقهی ویژه زنان و آیات مبنای صدور احکام است. از این روی او مباحث مطرح در خصوص زنان در اسلام را بیش از آنکه تحت تأثیر قرآن بداند، متأثر از تفاسیر و نهادهایی می داند که حول محور متن مقدس شکل گرفته و برای زنان جایگاه فرودست تعریف کرده اند. در نظر او نگاه قرآن به زنان جامعه محل نزول مترقی تر از زمان پیش از نزول بوده است. بنا به تاکید ابوزید، آنچه که نباید از ذهن دور داشت نگاه اصلاحی قرآن و دین اسلام به مسائل و مباحث موجود در بافت اجتماعی است و اینکه رویکرد اصلاح گام به گام و تدریجی اسلام با وفات پیامبر (ص) پایان نمی یابد و بلکه برعهده نبی باطنی یا همان عقل است که این روند را تا رسیدن به کمال شأن انسانی و اسلامی همه انسان ها ادامه دهد. (ابوزید، ۱۳۹۷: ۹)

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Women's Association
جمعه تر است العالم الاسلامی

فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش های باسی جهان اسلام

۱۳۶

سال سیزدهم، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۲

چنانکه می بینیم بنا به نظر ابوزید، مسئله زنان به عنوان امری اجتماعی متأثر از شرایط سیاسی و فرهنگی کشورهای عربی مسلمان است. همانگونه که می بینیم در بحث زنان و قوانین مربوط به آن، بین فرقه‌های مختلف اسلامی اختلاف وجود دارد و از طرفی قانون‌گذاران بسته به اینکه چه قراتتی از اسلام دارند، فشار خود را بیشتر در حوزه زنان متمرکز می‌کنند و بدین ترتیب جامعه اسلامی در ظواهر بین‌المللی خود یک دین با بالاترین درجه تبعیض میان زن و مرد معرفی می‌شود، در حالی که واقعیت چنین نیست. (جان احمدی و دیگران، ۱۴۰۰: ۵) چه آنکه اگر نگاه قطعی قرآن به زنان منفی بود، این همه اختلاف نظر بین فرقه‌های اسلامی در مساله زنان وجود نداشت و همه از همان حکم قطعی تبعیت می نمودند.

از سوی دیگر نمی‌توان این واقعیت تاریخی اجتماعی را از نظر دور داشت که نگاه به زن در جوامع اسلامی بازتاب نظام پدرسالاری است که پیش از اسلام در جوامع عربی نیز وجود داشته است و با آنکه ظهور اسلام عاملی در جهت تعدیل آن بود، اما پس از وفات پیامبر (ص) نظام غالب پدرسالار به موقعیت پیش از اسلام بازگشت و با بازتعریف جایگاه سیاسی اجتماعی زن به نام اسلام، با القاء این تلقی بر ذهن جامعه که مساله زنان امری دینی است و نه اجتماعی، درصدد برآمد از این رهگذر حکم قطعی صادر نماید. ازاین‌رو، مسائل زنان جدای از مسائل مردان نیست و شعار برابری میان زن و مرد در آغاز ظهور اسلام خیر از عقب ماندگی وضعیت زن پیش از اسلام داشته است همچنان پس از اسلام این عقب‌ماندگی همواره با گذشت قرن‌ها به حیات خود ادامه داده است. اگرچه امروزه در جوامع مذکور فهم اجتماع از وضعیت انحطاط زنان و محرومیت آنان از حقوق طبیعی تا حدودی باعث تعدیل عقب‌ماندگی وضعیت زن در جوامع اسلامی شده است.

۳-۴- قوامیت مردانگی بر زنانگی و ارث

ابوزید در خصوص قوامیت مردانگی بر زنانگی معتقد است در قرآن آیاتی مثل آیه ۳۴ سوره نساء ساختاری وصفی وجود دارد که به اشتباه از آن به‌عنوان تشریح و قانون‌گذاری برداشت شده است. در خصوص فهم اشتباه از این آیه باید به واکنش پیامبر (ص) به اعتراض زنی توجه کرد که از سوی شوهرش مورد ضرب و شتم قرار گرفته بود و پیامبر (ص) در این خصوص بر تساوی بنیادین میان زن و مرد تأکید کرد و اینکه در توضیح آیه ۳۴ سوره نساء آیه ۴۵ سوره مانده آمده است. ابوزید بر همین مبنا قوامیت مردان بر زنان را ناشی از تشریح حکم الهی نمی‌داند، بلکه آن را معلول وضعیت اجتماعی فرهنگی زمان نزول وحی در سرزمین عربستان می‌داند، که البته به‌واسطه آن نمی‌توان فضیلت مرد بر زن را اثبات کرد، بلکه

باید آن را در راستای توصیف واقعیت موجود دانست. (ابوزید، ۲۰۰۴: ۲۱۴) و نزول آیه ۳۴ سوره نساء را بر اساس سنت و عرف رایج زمانه می پذیرد و مراد از مفهوم قوامیت در این آیه را به معنای سرپرستی مرد و مسئولیت اقتصادی و اجتماعی او تفسیر می کند. (ابوزید، ۲۰۰۴: ۲۱۴) زیرا در غیر این صورت اگر این آیه به معنای تاکید بر عدم تساوی باشد باید گفت که براین اساس آنچه در آیه ۲۳ سوره نمل درباره زن آمده است به مثابه تشریح است پس باید در آموزه های دینی حکومت و ولایت سیاسی، مرد و زن را مساوی دانست. (ابوزید، ۲۰۰۴: ۲۱۶)

از دیگر موارد قابل بحث در نظر ابوزید، مسئله ارث است. شایان ذکر است که پیش از اسلام، زن مالک ارث نبود چون معتقد بودند زنان به دلیل عدم قابلیت اسب سواری، حمل بار و دفع دشمن از ارث بهره ای ندارند. اما قرآن در آیات ۱۲ تا ۱۷۶ سوره نساء پرداخت ارث به زنان را به عنوان فریضه به رسمیت می شناسد؛ بنابراین مهر حکم دینی بر آن است تا مساوات دینی که مدنظر قرآن است را به مساوات اجتماعی سرایت دهد. این در حالی است که این مسئله فقط به احکامی چون شهادت (گواهی زن) و محروم بودن از وظایفی مانند منصب قضا و غیره که گمان می رود زنان اهلیت آن وظایف را نداشته باشند، تسری داده شده است. در صورتی که این مسئله بیان وصف حال زنان آن دوره است و قانونی ازلی نیست. (ابوزید، ۲۰۰۴: ۲۳۵) کوتاه آنکه سخن ابوزید این است که برخی احکام دینی عصری بوده است و امروزه کاربرد ندارد.

به باور ابوزید، فحوای بسیاری از احکام مربوط به زنان بدون شناخت جایگاه زن پیش از اسلام روشن نمی شود. زیرا در آن عصر زن را موجودی می دانستند که ارزش خود را از مردانی چون پدر، برادر و همسر به دست می آورد. این در حالی است که جریان نص در راستای گذر از وضعیت عدم تساوی زن دوره جاهلیت به سوی برابری زن و مرد است و این مسئله با آن که پوشیده است اما به راحتی از بافت نص دریافت می شود. (ابوزید، ۱۴۰۰: ۳۰۷) به هر حال، ابوزید، گفتمان غالب در جهان معاصر عرب در خصوص زنان را گفتمانی قومی می داند و معتقد است از آنجا که در گفتمان دینی نیز تحت تاثیر گفتمان قومی عنصر برتر مردان هستند، حوزه فعالیت های سیاسی و اجتماعی زن در جامعه را همین امر مشخص می نماید. او برای اثبات ادعای خود به ساختار زبان عربی اشاره می نماید که بین زن و مرد تمایز گذارده است. به طوری که این تمایز و ضدیت بین اعراب مشاهده می گردد. در صورتی که در قرآن زنان و مردان به یک نسبت و یک واژه مورد خطاب قرار می گیرند «یا ایها الذین آمنو...». امروزه با آنکه افزایش آگاهی سنتی اعراب این ضدیت را کاهش می دهد، ولی مادامیکه آگاهی سنتی غالب است، وضعیت زنان رو

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Women Association
جمعه تر است العلم الاسلامی
فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش های سیاسی جهان اسلام

۱۳۸

سال سیزدهم، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۲

به افول است و این ضدیت همچنان بر حوزه‌های اجتماعی و سیاسی نیز تاثیر می‌گذارد و باعث می‌شود که این دوگانه‌انگاری و تخاصم و ضدیت از مسیر تأثیر بر فضای سیاست و اجتماع، به تعریف و تعیین محدودیت حقوق زنان عرب منجر شود.

البته بر روش مطالعاتی نصر حامد ابوزید و همچنین اندیشه‌هایش نقدهایی وارد است که ذیلاً به صورت مختصر چند مورد اشاره می‌شود.

- **روش مطالعاتی:** در مطالعات اسلامی روش هرمنوتیک فلسفی به علت نسبیّت گرایي معرفتی، مفسر محوری، عدم حجیت ظهور الفاظ و تسلسل در فهم، با روشهای مطالعاتی فهم متن در مطالعات اسلامی به طور اعم و متن قرآن به طور اخص در تعارض است و نمی‌تواند به عنوان روش مناسب برای تفسیر قرآن محسوب شده و به کار آید.

- **عدل اجتماعی:** بسیاری از متفکران بر این باورند که برتری وجودی و ذاتی در اسلام به رسمیت شناخته نشده است. (Asma Barlas, 2002: 4) بن مایه این تفکر جهان بینی توحیدی است در این نگرش جهان هستی به سان یک وحدت تلقی شده است و برابری اجتماعی رعایت عدل تعریف شده است و عدل به قرار گرفتن هر چیزی در جای خود گفته می‌شود یعنی زن و مرد در عدل اجتماعی مورد تعریف در اسلام بر اساس نقش خود هر یک در جایگاه ویژه خود قرار دارند و جنسیت برتری نمی‌آورد بلکه تفاوت ایجاد می‌نماید. (Naeem jenab, 2001: 70-36)

- **سکولاریسم:** از آنجایی که انسانها مخلوق خداوند هستند فقط خداوند و کسانی که از طرف او اذن وضع احکام و قوانین و حکومت بر جامعه را دارند از اینرو سکولاریسم و عقل‌گرایی افراطی، نمی‌تواند سعادت اخروی و تکامل همه جانبه ابعاد وجودی انسانها را برتابد. (مصباح یزدی، ۱۳۷۷: ۲۵)

- **ارث:** در اسلام زن و مرد مکمل یکدیگر تعریف شده‌اند که بر اساس ساختار وجودی خویش نقش و وظایف معینی بر عهده دارند که این وظایف، میزان حق الارث بین زن و مرد را تحت الشعاع قرار می‌دهد. (نصر، ۱۳۸۵: ۱۵۲-۱۵۴) برای مثل به چند مورد اشاره می‌شود. الف) اموالی که دختران در هنگام ازدواج از خانواده پدری تحت عنوان جهیزیه به خانه همسرانشان می‌برند ب) وظیفه امرار معاشی که در زندگی مشترک بر عهده مردان گذارده شده است. (زیرا مردان سرپرست همسرانشان محسوب می‌شوند و موظف به پرداخت نفقه هستند) ج) اموری چون جهاد که بر مردان واجب بوده و زنان را شامل نمی‌شود. (مکارم شیرازی، ۱۳۸۲: ۱۵۷-۱۵۶)

- **زبان شناسی:** قرآن انعکاسی از فرهنگ زمانه نزول نبوده به عبارتی محصول فرهنگی نیست زیرا با

قبول این فرض، الهی بودن آن انکار می گردد و جنبه بشری می یابد از طرفی هر شخصی که به زبان قومی دیگر گفتگو می نماید بایسته همگامی در کاربرد واژگان آن قوم است تا به تفاهم دست یابد این بدان معنا نیست که بار محتوایی واژگان را پذیرفته است و این مساله در مورد قرآن هم مصداق می یابد. (معرفت، ۱۳۸۸: ۱۴۷)

فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهشهای باسی جهان اسلام

۱۴۰

سال سیزدهم، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۲

نتیجه گیری:

مروری بر دیدگاه‌های حامد ابوزید در باره نگاه منصوص قرآن و سنت پیامبر (ص) به حقوق زنان و از طرفی توجه او به تأثیر روند دگرگونی تاریخی تلقی مسلمانان از آن نگرش اولیه اسلام، گویای آن است که ابوزید با برقراری ارتباطی معنادار بین فرهنگ زمانه و متن منصوص، به این نتیجه می‌رسد که دین اسلام نه تنها نقش اجتماعی زنان را محدود ننموده است، بلکه در مقایسه با زمان جاهلیت، موقعیت و جایگاه آنان را ارتقاء نیز داده است. با این حال، نکته قابل تامل در نظر ابوزید این است که چون مفسران قرآن مردان هستند، آنان به عمد امکان و اجازه گسترش جایگاه زنان در مناسبات اجتماعی را ندادند و به این دلیل تعریف جایگاه زن در این باره از زمان ظهور اسلام تا به امروز در جهان عرب تغییر چندانی نکرده است و این تعمد باعث شده است که برغم گذر زمان و تغییرات اجتماعی و سیاسی و فرهنگی جوامع مختلف، جایگاه و نقش زنان در این جوامع به همان میزان و معنایی باشد که در ۱۴۰۰ سال پیش تعریف گردیده بود و بنابراین، گذشت زمان هم موجب تحول و پیشرفتی در موقعیت آنان نشده است. به این ترتیب، با آنکه از نظر حامد ابوزید در بینش سیاسی اسلام گونه‌ای تساوی بین زنانگی و مردانگی وجود دارد، اما به دلیل حاکمیت دیرینه مردان بر مناسبات سیاسی و اجتماعی جوامع مسلمان و از طرفی استفاده آنان از ابزار قدرت سیاسی، روند تحولات بنحوی بوده است که به فراگیری تفوق و سلطه سیاسی و اجتماعی و حقوقی مردان بر زنان منجر شده است.

فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های بنیادی جهان اسلام
جمعیة دراستک لعالم الاسلامی

منابع:

- ابوزید، نصر حامد (۱۳۸۳) نقد گفتمان دینی، ترجمه حسن یوسفی اشکوری و محمد جواهر کلام، چ ۲، تهران: یادآوران.
- ابوزید، نصر حامد (۱۳۹۸) معنای متن، ترجمه مرتضی کریمی نیا، چ ۶، تهران: طرح نو.
- ابوزید نصر حامد (۱۴۰۰) چنین گفت ابن عربی، ترجمه سید محمد راستگو، چ ۱۱، تهران: نشر نی.
- ابوزید، نصر حامد (۱۳۹۷) دایره‌های ترس: زنان در گفتمان دینی، ترجمه ادیس امینی، چ ۱، تهران: نشر نگاه معاصر.
- ابوزید، نصر حامد، (۱۳۹۱) «حقوق زن در اسلام و بازگشت به قرآن» مهر نامه، ش ۲۰.
- ابوزید، نصر حامد (۲۰۰۴) دوائر الخوف، الطبعة الرابعة، بیروت: المركز الثقافي العربی.
- ابوزید، نصر حامد، (۱۹۹۲) المنهج الوافی فی فهم النصوص الدینیة، بیروت: الهلال.
- ابوزید، نصر حامد، (۱۹۹۹)، اشکالیات القرائه والیات التاویل، مرکز الثقافی العربی، بیروت: الطبعة الخامسة.
- ابوزید، نصر حامد (۱۳۸۴) «مفهوم النظم عند عبدالقاهر جرجانی، قراء فی ضوء الاسلوبیة»، قاهره: فصول، ش ۱
- ابوالحمد، عبدالحمید (۱۳۸۴) مبانی علم سیاست، ج ۱، چ ۷، تهران: انتشارات توس.
- احمدی علی آبادی، کاوه (۱۳۸۷) گذر و نقدی بر روش شناسی و روش تحقیق Bashgah. Net.
- انلو، سینتیا، (۱۳۷۶) «جنسیت و سیاست»، ترجمه عزت الله فولادوند، فصلنامه کلک، شماره ۸۹.
- بلاشیز، ژوزف (۱۳۹۳) گزیده هرمنوتیک، ترجمه سعید جهانگیری، چ ۱، آبادان: پرسش.
- بهرامی، جواد (۱۳۸۷) «ساخت گرایی از اروپایی تا مارکسیستی»، فصلنامه مطالعات خاورمیانه، شماره ۲۳.
- پالم، ریچارد. ا. (۱۴۰۱) علم هرمنوتیک، ترجمه محمد سعید حنایی کاشانی، تهران: هرمس.
- جان احمدی، افشاری فر، آقاجری، فاطمه، راضیه، سیدهاشم (۱۴۰۰) «رهیافت جامعه‌شناختی نصر حامد ابوزید به مسئله زن، در جهان معاصر عرب» فصلنامه جامعه‌شناسی تاریخی، دوره ۱۳، شماره ۱.
- حقیقت، سید صادق (۱۳۹۸) روش شناسی علوم سیاسی، قم: دانشگاه مفید.
- خسرو پناه، عبدالحسین (۱۳۸۸) پلورالیسم دینی و سیاسی، تهران: کنون اندیشه جوان.
- درخشه، جلال (۱۳۹۳) «کاربرد روش تحلیل هرمنوتیک در مطالعات اسلامی» پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ش ۳.
- ریکور، پل (۱۳۶۸) «رسالت هرمنوتیک» ترجمه یوسف علی آبادی، مجله فرهنگ، شماره ۵-۴.
- سلطانی، علی اصغر (۱۳۸۸) «تحلیل گفتمان به مثابه نظریه و روش» فصلنامه علوم سیاسی، شماره ۲۸.
- سوسور، فردیناند (۱۳۸۶) «ساختارگرایی و نظام های نمادین» ترجمه کمیل نظام بهرامی، فصلنامه رسانه، شماره ۷۲.
- طباطبایی، سید جواد (۱۳۹۴) تاریخ اندیشه سیاسی در ایران، چ ۴، تهران: انتشارات کویر.
- عرب صالحی، محمد، (۱۳۹۳) مجموعه مقالات جریان‌شناسی و نقد اعتزال نو، چ ۱، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- عالم، عبدالرحیم (۱۴۰۱) بنیادهای علم سیاست، چ ۸، تهران: نشر نی.
- فوکو، میشل، (۱۳۹۰) اراده به دانستن، ترجمه نیکو سرخوش و افشین جهان‌دیده، چ ۶، تهران: نشر نی.
- کمالی اردکانی، علی اکبر (۱۳۸۸) بررسی و نقد مبانی سکولاریسم، چ ۱، تهران: دانشگاه امام صادق.

فصلنامه علمی-پژوهشی
پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام
جمعه تر است العلم الاسلامی

۱۴۲

سال سیزدهم، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۲

- کاپلستون، فردریک، (۱۳۸۵)، تاریخ فلسفه، ترجمه داریوش آشوری، ج ۷، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی سروش.
- منصور زاده، محمدباقر (۱۳۹۶) «بررسی مبانی اندیشه‌های سیاسی در میان نومعتزلیان با تأکید بر آراء نصر حامد ابوزید» فصلنامه سیاست، سال ۴، ش ۱۳.

- منوچهری، عباس (۱۴۰۰) رهیافت و روش در علوم سیاسی، تهران: سمت.

- مصباح یزدی، محمد تقی (۱۳۷۷) حکومت و سیاست در قرآن، قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- معرفت، محمد هادی (۱۳۸۸) نقد شبهات پیرامون قرآن، ترجمه حسن حکیم باشی و دیگران، قم: موسسه فرهنگی تمهید،

ج ۱

- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۰) بحوث الفقهیه هامه، قم، مدرسه امام علی (ع).

- نصر، سید حسن (۱۳۸۵) معارف اسلامی در جهان معاصر، تهران: علمی - فرهنگی.

- نعمتی، مهرانگیز (۱۳۹۸) بازخوانی فلسفی متون دینی در باب حقوق زنان از منظر نواندیشان، کارشناسی ارشد، دانشگاه فردوسی.

- واعظی، احمد (۱۳۹۳) هرمنوتیک، تهران: موسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر.

- هادوی تهران، مهدی (۱۳۷۷) مبانی کلامی اجتهاد، تهران: خانه خرد.

- هادوی تهرانی، مهدی (۱۳۸۴) «هرمنوتیک و تفسیر قرآن» فصلنامه معارف، ش ۲.

- یورگنسن، فیلیپس، ماریان، لوئیز (۱۳۹۴) تحلیل گفتمان، ترجمه هادی جلیلی، تهران: نشر نی.

-Abuzayd,N.(2000).Circles fear,reading in the speech about women. Beirut:Arab cultural.
(In Arabic).

-Ahmad H R (2020) .Figh Pluralism: Comprehensive Analysis of Nurkholish Majid ideas Regarding Hermeneutics. Vol 55 No 1.

- Asma Barlas, Believing Woman in Islam : Un- rading Patriarchal inter preatations of the Qur` an university of Texas press 2002.

-Edalat Nejat,S.(2001) Review and analysis of ideas Nasr Hamed Abu Zyed. Tehran: Mashe Emrooz.(in persion).

-Frank R (2021) . Hermeneutic Dialogue and Shaping the Land scape of Theoretical and Philosophical psychology.

-Gadamer,H.G(1975)Thruuth and Method G.Barden and J.Cuming(eds),London:sheed and ward LTD.

-Mclean,Iain (1996)The concise Oxford Dictionary if Politics,Oxford university press.

-Nur Z N.(2012).Poligami menurut pandangan nasr Hamid Abu Zayd. Paper presented at the World Conference on Islamic Thought 2012. Kolej Universiti Islam Sultan Azlan Shah Perak.

فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های بنیادین اسلام

۱۴۳

نگاه نصر حامد ابوزید به نسبت جنسیت و سیاست در اسلام

-Nur Z N.&Latifah m .(2014).Nasr Hamed Abu Zayd as a Modern Muslim Thinker
NUR ZAINATUL NADRA ZAINOL LATIFAH ABD NAJIB ABDUL KADIR.
International Journal of Islamic Thought ISSN –2232-1314.

-Na` eem Jenab(2001) “Towards an Islamic feminist Hermenutic” – journal for Islamic
student vol:21 Cap Town: center for contemporary Islam2001.

-NADIA OWEIDAT(2013)" NASR HAMID ABU ZAYD AND THE LIMITS OF
REFORM IN
CONTEMPORARY ISLAMIC THOUGHT",St. Antony's College University of Oxford
in Michaelmas

DOI: ۱۰.۲۱۸۵۹/priw-۱۳۰۲۰۶

به این مقاله این گونه ارجاع دهید:

محمدی پرفکر، رویا؛ اطهری مریان، سید اسداله؛ شمسینی غیاثوند، حسن (۱۴۰۲)، «نگاه نصر حامد ابوزید به
نسبت جنسیت و سیاست در اسلام» فصلنامه پژوهشهای سیاسی جهان اسلام، س ۱۳، ش ۲، تابستان ۱۴۰۲،
صص ۱۴۴-۱۲۱.

فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام
جمعیت ترانس آلم اسلام

۱۴۴

سال سیزدهم، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۲